

תדפיס מתוך

אם אשכחך

ספר לזכרו של הרצל (הרצי) הלוי

ירושלים, אייר תשכ"ח

ירושלים המאחדת

אין לדעת בבירור אימתי ומשום מה ניתנה לשם העיר ירושלים הצורה הזוגית. לאחר שבעבר הצורה היתה של יחיד: ירושלם. זהו הכתיב במקרא כולו, פרט למקומות מעטים בעיקר בספר דברי הימים. יש אומרים שהדבר אירע לאחר גלות בבל בהשפעת הצורה הארמית השכיחה — ין לשמות ערים. יש אומרים שצורה זו התפתחה בעקבות החלוקה בין העיר העליונה והעיר התחתונה, וגם זה בימי בית שני. לא מן הנמנע שהשינוי בא כדי להשכיח את המקור האיללי שבשם. שלם או שלמן היה שם אל כנעני קדום, (יתכן שהוראתו "בריאות"). מן הראוי לציין, בהזדמנות זו, שאצל נביאים אחדים אנו מוצאים ממש תביעה בצורת נבואה לשינוי השם (בנוסח: "וקרא לך שם חדש", ישעיהו, ס"ב, ב'). אלא שהשם שנתקדש השכיח מזמן את שורשו הקדום. אדרבא, שם זה הפך להיות לסמל האמונה באל אחד גם לדתות אחרות, בנותיה (לעתים בנות סוררות), של אמונת ישראל.

אך המשמעות הזוגית שבירושלים, אשר בה ידובר פה, איננה נוגעת לצד זה שבשם, כי אם בכפילות שניתנה לה מאז נעשתה לעיר מלוכה ומקדש אלוקים, משמעותה כבירת מלכות ישראל בגוף וכעיר אלוקים לרוח. בסוף ימי בית שני החלו חכמי ישראל לדבר על ירושלים של מעלה וירושלים של מטה, ירושלים של מעלה — אות ליסוד הרוחני שבה, וירושלים של מטה — ביטוי להיותה בירת העם והמלכות. ומסתבר שהיה גם ויכוח בין חכמי ישראל (ויכוח שנתחדש בצורה אחרת בימינו), לאיזו ירושלים יש עדיפות, לזו של מעלה או זו של מטה. בשום בירה ושום עיר בעולם לא נוצרה בעיה שכזו, ואין זה מקרה שהדבר חורג מגדר אופיה של עיר ועובר לאופיה של האומה כולה. ולא רק בקרבנו נטוש הויכוח "מיהו יהודי", גם בקרב הגויים טרם הוחלט כיצד להתייחס לעם מוזר ומופלא זה: כאל דת או כאל עם.

משמע: כנגד "ירושלים של מעלה" ו"ירושלים של מטה", ישנה בעייה "אומה של מעלה" או "אומה של מטה", לא במשמעות עליונות או שפלות, כי אם במובן קיום רוחני או קיום פיסי.

הבעייה של כפילות זו של ירושלים מופיעה כבר לגבי בחירתה כבירת ארץ ישראל. לפני כיבושה בידי דוד, היא אחת הערים הכנעניות, אך לא נודעה

כבירת הארץ, כי בכלל אין כנען ארץ אחידה מבחינה מדינית, שתהא לה בירה. יש חשיבות — היסטורית ומדינית אקטואלית — בכך, שבבחינת ארץ אחת, לא מופצלת לממלכות רבות ולא מחולקת בין מעצמות או מסופחת אליהן, נתקיימה הארץ כיחידה מדינית רק בידי עם ישראל. מעולם, למשל, לא היתה קיימת מדינה בשם "פלשתינא" ואין צריך לומר שלא היה קיים עם פלשתינאי. הרומאים העלו שם פלישתי זה מן הנשיה כדי להשכיח את שם ישראל או יהודה, זה העם המרדני. הנצרות, שהיתה מעוניינת עוד יותר מרומא האלילית להשכיח את שם העם הזה שלא קיבל את "המשיח", המשיכה בשם המשוונה ההוא. וכך הוא עבר לידי השלטון האנגלי והיום מנסים גורמים שונים וגם משונים (משונים, אם הם באים מקרבנו) להקים מדינה פלשתינאית. ויש המדברים על "ישות" פלשתינאית...

לבירה הפכה העיר רק מימי דוד. מה טעם בחר דוד בעיר זו לבירת הארץ? יש מבקשים טעם טופוגראפי ואיסטרטגי. העיר נמצאת בקרבת פרשת המים, אם כי דוקא "עיר דוד", כלומר ראשיתה של ירושלים הישראלית, היא קצת מזרחה מפרשת המים. אין היא הגבוהה מכל הגבעות. גובהה של "עיר דוד" ועמה "הר הבית" 740 מטר, בעוד שגבעות מסביב מגיעות ל־780 מטר, ויפה לכך הביטוי "ירושלים הרים סביב לה" (תהילים קכ"ה, ב').

טעם מענין נוסף הניתן לבחירה זו, הוא הולם את המציאות שבימי דוד היא העובדה שהעיר היתה בגבול בין שבטי הצפון ושבטי הדרום ובלשון חז"ל: "לא נחלקה בין השבטים". המתח שהיה קיים בין השבטים ושמצא גם לאחר מאה שנה (מלכות שאול, דוד ושלמה), את ביטוי בחלוקת המלוכה, סיפק למלך הגדול והנבון הזה, דוד, טעם לקבוע עיר בירה שבין תחומי השבטים. ייתכן שזה היה אחד הטעמים, ששבט בנימין, אף כי מוצאו היה דוקא מבני רחל — משמע, קרוב ביותר לאפרים המורד — הצטרף למלכות יהודה. ירושלים היתה בצידה הצפוני, חלק מבנימין.

אולם הטעמים הטופוגראפיים, האיסטרטגיים והשבטיים אינם מספיקים. העיר נקבעה סוף־סוף לא רק כבירה מדינית, אלא גם נועדה לשמש בירה רוחנית, עיר למקדש אלוקים. ואם כי לא דוד כי אם שלמה הקים את הבית, דוד קבע את ייעודה והעביר לתוכה את ארון הברית. יתכן שלעולם כבר לא נדע מה היה הטעם הראשון, הקובע. דיינו בכך שמסורת קדומה קשרה את העיר למאורע רוחני אמונתי שהוא בתשתית התודעה הלאומית שלנו: עקידת יצחק.

זיהוי הר הבית עם הר המוריה הוא מקראי ונמצא בדברי הימים. בלעדי זאת, על פי סיפור העקידה במקורו הראשון לא היינו מזהים אותו עם הר זה, אך אין זה מקרה, בוודאי, שאברהם מצוי בכלל בסביבה זו, כפי שידוע לנו

מקשריו עם מלכי צדק מלך שלם. על כן אין להטיל ספק שמסורת זו, שזיהתה את ירושלים ואת הר הבית כמקום העקידה, היא קדומה ביותר והיתה בידי דוד.

מה מקומה של עקידת יצחק בתודעת האומה? היא חוויית בראשית לאומית ואמונתית לנו. העקידה הוא הנסיון החמור ביותר שנתנסה בו אבי האומה. המפרשים והחוקרים מרבים לעסוק בצד הפילוסופי ובצד האנתרופולוגי של המעשה. באיור מידה הוא משקף את מנהג הימים של הקרבת בנים כשהעקידה היא נסיון לעקור מנהג זה. בזמן האחרון נוספו הסברים פסיכר אנאליטיים, כאופנת ימינו. אולם חשוב יותר מכל אלה הוא הדימוי שנוצר ממעשה זה בנפש האומה; הלא הוא ראשית מעשי קידוש השם, הנכונות הנפשית להעלות קרבן עליון למען האמונה. ואין צריך לומר שהקרבת בן היא קרבן קשה יותר מהקרבה עצמית של אדם. ואין זה, כמוכן, סתם קישוט לשוני כשאברהם נתבע בלשון "את בנך, את יחידך, אשר אהבת את יצחק" (בראשית כ"ב, ב'). יש כאן גם הקבלה מעניינת ללשון המשולשת בצו הראשון אליו: "לך לך מארצך, ממולדתך ומבית אביך" (בראשית, י"ב, א'); הדגשה משולשת כשתוא מצווה לנתק עצמו מן העבר והדגשה משולשת כשהוא מצווה — בעקידה — לנתק עצמו מן העתיד שהוטח לו. יש להניח שהאגדות על אברהם אבינו המנתץ את פסלי אביו והנידון על ידי נמרוד למות בכבשן האש, התפתחו בגלות. כנראה בבבל, ושיקפו את מאבקם של המאמינים בגולה באל האחד. בעוד אשר סיפור העקידה, שהוא מקראי, מושרש כבר במציאות הארצישראלית של אבינו הראשון. כאן אין קידוש השם רעיוני אמונתי בלבד, כי אם רעיון-אמונה הצמוד לארץ, שהרי לאחר העקידה כמו לפניה, מודגש שוב ושוב דבר ההבטחה של יצחק זה תינתן הארץ.

וכך נצמד ליסוד הראשון של העקידה, יסוד קידוש השם, שהפך להיות לתכונת יסוד לכל תולדות האומה מאז אברהם ועד לכובשי ירושלים בימינו — יסוד שני: הוא יסוד הבטחון והאופטימיות, שלמרות כל הנסיונות והעקידות, אלו שבאיום ואלו שבפועל, משמים ומארץ, בסופו של דבר, העם, זרע יצחק ואברהם, יורד מן המזבח ומקיים את ההבטחה של ירושת הארץ. שתי תכונות יסוד אלה — נכונות לקדש את השם והאופטימיות הנובעת מבטחון באלוקים ומנסיון היסטורי הפכו את עקידת יצחק לחוויית יסוד לאומית. ושתייהן קשורות בירושלים ובהר הבית.

משמע, שאותה חלוקה מאוחרת בין ירושלים של מעלה וירושלים של מטה, ירושלים אמונתית וירושלים ארצית, שורשיה עמוקים וקשורים בעצם בחירת העיר הזאת לבירת ישראל. עיר אלוקים ומלוכה, בחינת שמים וארץ

שחברו יחדיו כאן ולא רק עיר שחוברו לה יחדיו כל שבטי ישראל. אף דמותו של המלך שבחר בה, דוד, היא ערובה לכך, שכן דוד אינו רק מלך לוחם וכובש ומאחד שבטי ישראל. הוא גם נעים ומירות ישראל, הוא המאמין הגדול. ואפילו שלמה, הבונה הגדול, שאינו מהסס אף לבנות ארמונות ומקדשי אלילים לנשותיו הרבות, אפילו הוא — במרכז מעשהו בירושלים עומד בניין בית המקדש. והתפילה הגדולה שהוא מתפלל בה כולה אומרת אמונה עמוקה וענווה כלפי שמים.

תהליך ההתנחלות הראשונה, שהחל עם כיבוש עבר הירדן המזרחי וכניסת יהושע לארץ, ועד לכיבוש ירושלים ובניין בית המקדש, הוא מעין שרשרת ארוכה — מאות בשנים — של שאיפה אל השלמות, לא רק שלמות הארץ כי אם גם שלמות זו שבין חומר ורוח, שירושלים — והפעם כבר "שלם" אינו קשור עוד עם אל קדמון, כי אם עם שלמות — מסמלת אותה, ובית המקדש הוא הביטוי החיצוני לה.

כאשר שבטי הצפון מתמרדים ופורשים מבית דוד ומירושלים, אין זה רק קרע מדיני-שבטי: העגלים שמעמיד ירבעם בן נבט הקירבה לאלילות הצידונית או המצרית, מוכיחים, שקרע מירושלים הוא גם קרע מהרוח. ודאי שגם ביהודה ובירושלים לא כולם צדיקים. אף על פי כן ירושלים מבטיחה את המשך קיומו של העם ואין דומה המערכה על הגנת ירושלים נגד סנחריב ונגד נבוכדנאצר להגנה על שומרון. מגילת איכה וקינת "על נהרות בבל" לא נוצרו על חורבן שומרון ולא על חורבן שום עיר בעולם, כי אם על חורבן ירושלים. ונבואות אחרית הימים, לפיהן ירושלים תהא בירת האמונה השלום בעולם, לאחר שהר בית ה' יכון — רק לגבי ירושלים נאמרה, ובה נוצרה, ולא על מלכות שומרון שגדולה יותר היתה מצד הכמות ורבים יותר שבטי ישראל שהלכו אחריה.

אם תולדות בית ראשון הם מן ההיקף אל המרכז, מכיבוש הארץ כולה עד כיבוש ירושלים, הרי תולדות בית שני הם בכוון הפוך. מירושלים, והיא דלה וענייה, מעוטת אוכלוסין, ובית ה' בית צנוע ביותר הוא (ועל כך בוכים וקני העם), אל ההתרחבות המדינית עד לימי השיא של חשמונאים וימי הורדוס. ולא מן הגמנע שעצם המושג "ירושלים של מעלה" נוצר בראשית ימי בית שני, עם היווסד הכנסת הגדולה על ידי עזרא הסופר, באין מלך ואין צבא ואין עושר והכל תלוי בכוח האמונה שזו היא עיר אלוקים, עיר הקודש. (גם מספר יהודית או מכתבי ייב — זו המושבה היהודית הצבאית בדרומה של מצרים — ברור כוח ההשפעה הרוחנית היוצא מירושלים).

אלא שעם חילופי השלטון, ממלכות פרס למלכות יוון, מתברר שלא לעולם חוסן הרוח ללא ערובה פיסית. השפעת ההתייוונות חודרת לעיר הקודש. ורק

מרד החשמונאים, אלה המסמלים יותר מכל מלכי ישראל מאז דוד, את השאיפה לאחדות הרוח והאומה, הממלכתיות והאמונה, רק מרד זה שסמלו הוא כיבוש ירושלים וטיהור המזבח, רק הוא מחזיר לירושלים את גדולתה ואת משמעותה האחדותית. ואפילו הורדוס זה, שחכמי ישראל הפרושים עמדו במערכה קשה נגדו, אף הוא מהולל בפי מקורותינו על שפיאר את עיר הקודש בכלל ועל בנין בית המקדש בפרט. ירושלים חוזרת להיות בירת מלוכה גדולה, מרכז לעבודת אלוקים. אך גם מימד נוסף לה: היא בירת מיליוני יהודים בעולם כולו, כי בימי בית שני ישנם כבר מיליונים יהודים בפזורה, מהם רבים ואולי אף רוב של מתגיירים. ירושלים אינה עוד בירת ארץ-ישראל בלבד; ירושלים היא בירת העם היהודי העולמי כולו. מכל רחבי העולם זורמות תרומות ותשלומי מחצית-השקל לירושלים. העליה לרגל היא אחד המאורעות המפוארים ביותר של התקופה, ואף סופרים נוכריים מתארים את העיר, יופייה ואת שמחתה ותפארתה בימי החגים. ואם גם אין עוד נביאים זועמים ומוכיחים בחוצות ירושלים, מתרקמת בלי הרף המסכת הרוחנית של היהדות, אם זו מבית הילל או זו מבית שמאי, אם זו של כיתות קיצוניות (איסיים, כיתות מדבר יהודה) או, להבדיל, ניצני הנצרות, דת עולם חדשה, בת ירושלים.

הדבקות הזאת של העם בירושלים, בבית המקדש, בסנהדרין המחוקקת, בספרות הענפה הנוצרת כאן, באמונות המשיחיות התוססות כאן, נוסף לדבקות הפיסית ליופייה של העיר ולמקדשה — מצטרפות לשעת ההתפוצצות הגדולה, נוראת ההוד, אשר שמה מלחמת הקנאים והמרד האחרון — בגלל נשרים רומיים שנקבעו בהר הבית — מלחמה שהאימפריה הרומאית לא תפסה את מהותה, כי לא יכלה להבין עקשנות זו בגלל סמל רומאי (אף לא פסל אדם), ולא תפסה את עוצמתה, כי לא רבו המרידות באימפריה הרומאית שעלו לה ביוקר כפי שעלה לה המרד ביהודה (וכי כמה שערי "טיטוס" ישנם ברומא?). סודה של ירושלים אותה שעה כבר טמון בוו האחדות שנוצרה במשך אלף שנות קיומה כבירת יהודה וישראל.

בירה ממלכתית ורוחנית. אלף שנה מימי דוד עד לחורבן בית שני, מעבר המרכז הרוחני מירושלים ליבנה, עדיין אין בו ניתוק בין שתי ירושלים, זו של מעלה וזו של מטה. אין ר' יוחנן בן זכאי מבקש ביבנה תחליף לירושלים. הסנהדרין שביבנה רואה עצמה כגולה, כשם שהשכינה גולה. אם אין לומר על אלוקים עצמו שהוא בגולה, כי כבודו מלא את העולם כולו, הרי המושג שכינה נעשה כולו צמוד לירושלים, אם בציור שהיא גולה עם ישראל ונמצאת עמם בגלות, אם בציור שלא זזה שכינה מהכותל המערבי. מרד בר כוכבא הוא הנסיון האחרון לשחרר את ירושלים הארצית בכוח

צבאי. מטבעות בר כוכבא הן מטבעות לחרות ירושלים. שחרור ירושלים מטמל את החרות. אולם כשלון המרד הזה תרם הרבה להעמקת הקרע בין שתי ירושלים. ירושלים הארצית נכנסה יותר ויותר ללב, ביחוד כשנאסר על יהודים לגור בה ואף להתפלל בה. כשהנצרות בראשיתה ומראשיתה (זו התובעת היום בינאום של ירושלים), ראתה בחורבן ירושלים עונש על שהיהודים לא קיבלו את משיחה. אחד מאבות הכנסיה הראשונים, הירונימוס, יליד הארץ, מתאר בהנאה רבה כיצד היהודים בוכים למראה חורבן העיר ומשחזים את החיילים שיתירו להם לשהות עוד זמן מה מול חורבותיה ולבכות. והחיילים הנוצרים עושים זאת ונהנים הנאה כפולה, שבגוף — מן השוחר, ושבנפש — מבכי היהודים. אפילו בתקופות בהן קיימת אבטנומיה יהודית רבה בידי הנשיאים מבית דוד בירתם בגליל (צפורי וטבריה) ואלו ירושלים — סגורה.

עוד לרגע זורחת השמש על העיר, כשמלך רומאי "כופר" — כופר בנצרות — יוליאנוס הכופר, כורת ברית עם היהודים נגד הנצרות ומתיר את חידוש בית המקדש. הנסיון נכשל, קרוב לוודאי שנוצרים גורמים להתמוטטות ראשית הבניין ואף למותו של קיסר זה.

ולדורות רבים נאלצים היהודים להסתפק בירושלים של מעלה, אם כי גדול אמוראי ארץ ישראל קובע ברורות: אמר הקב"ה: "אין אני נכנס לירושלים של מעלה אלא אם כן ישראל נכנסין לירושלים של מטה תחילה". (זוהר, בראשית, רל"א). רוצה לאמר: לא תבוא הגאולה הרחנית לפני בוא הגאולה הפיסית של עם ישראל.

אך אף על פי שהדרך לגאולה נראית למרבית חכמי ישראל כדרך ניסית (הקב"ה עתיד להוריד משמים ירושלים של זהב), אין ירושלים חדלה להיות יחידה גיאוגראפית קונקרטיית אחת בעולם — היא במרכז התפילות הקדומות. שיבת המקדש וכסא דוד המלך לתוכה הם דימויי הגאולה המרכזיים. בינתיים היא עיר פיסית העוברת מיד הנצרות ליד האיסלם, ומיד האיסלם, לזמן מה, ליד הנצרות (מסעי הצלב, "מלכות ירושלים הצלבנית"), ושוב לידי האיסלם עד לכיבוש הבריטי בשלהי מלחמת העולם הראשונה. מן הראוי לברר מה בין קדושתה של ירושלים לשאר הדתות וקדושתה לעם ישראל.

לגבי הנצרות הקשר הדתי אמנם ברור, אך רק מאז מסעי הצלב החלו הנוצרים לייחס חשיבות להחזקה בירושלים. הנצרות ראתה עצמה כיורשתה של ישראל ברוח ומרכזה עבר לביצנץ ולרומא. טעמים ידועים — לאו דוקא דתיים — עוררו את מסעי הצלב (שהיו מלווים טבח יהודים באירופה). ממלכת ירושלים הצלבנית לא החזיקה מעמד מכיוון שהנצרות הצליחה

לעזור לכל היותר יחס של קדושה לגבי שלושה ארבעה מקומות שתולדות ישו קשורים בהם, אך נוסעי הצלב לא ראו בארץ ישראל מולדת, ודאי לא יחידה מדינית. מאז כשלון מסעי הצלב לא העלה העולם הנוצרי מעולם תביעות כלשהן לגבי הארץ ואף לא לגבי ירושלים, פרט לזכויות בכנסיית הקבר. וגם שם נתעוררו תגרות בין הכיתות השונות, עד כדי כך, שכולן הסכימו להפקיד את מפתח כנסיית הקבר בידי מוסלמים. על בינאום ירושלים החלו הנוצרים לדבר רק כשצפה האפשרות שירושלים תיהפך לבירת מדינת ישראל. מאז חלוקת הארץ בתש"ח והשאת העיר העתיקה בידי עבדאללה ותוסיין, לא העלו נוצרים בזירות בינלאומיות את התביעה הזאת. רק עתה לאחר שירושלים כולה שבה לידי ישראל מעלה הואטיקן ומעלים דה גול ואחרים את תביעת הבינאום, מה הסיבה לכך? מדוע העדיפה הנצרות — ביחוד הקאטולית — את השלטון המוסלמי על העיר העתיקה על שלטון יהודי? וכי יש ספק אצלם, שהיהודים לא ימנעו את המשך פולחנם הדתי שם וכי אף ייטיבו מהערבים לשמור על המקומות הקדושים לנצרות? וכי לא שילמנו מחיר יקר בנפש בשעת הקרבות כדי לא לפגוע במקומות הקדושים לנצרות, למרות הלכות מסויימות המצוות עלינו לראות בנצרות עבודה זרה? האמת היא שעינה של הנצרות הרשמית צרה ביהדות בכלל וזו החזרת ארצה בפרט. שהרי גאולת עם ישראל סותרת עקרונות דתיים שלה, באשר מתברר שנבואות הגאולה של נביאי ישראל, מכוונות היו לא כפירושיהם, לישו, כי אם לגאולתו הפיזית, הלאומית והרוחנית כאחת, של עם ישראל. שלטון ישראל בירושלים ואולי אף בניין בית המקדש וחידוש סנהדרין, הוא אות משמים למה התכוונו נביאי ישראל ולמי לא התכוונו... זה שורש אי הכרת הואטיקן בישראל ותביעתם לבינאום ירושלים ביחוד כשזו בידי ישראל.

קדושת ירושלים לאיסלם היא עניין מלאכותי ביותר. מתוך רצון לחקות את היהודים והנוצרים חיפש האיסלם קדושות בירושלים, אך לא מצא שום אסמכתא היסטורית. יתר על כן, בראשית האיסלם אף חששו ראשיו שמכה ומדינה, תרדנה בחשיבותן, והתנגדו להכיר בירושלים כמקום מוסלמי קדוש. אך כליפים שכבשו את הארץ, רצו לבסס עצמם בה והמציאו את האגדה על טיסת החלום של מוחמד ופירושו — לדעת החוקרים — פירוש לא נכון את הפסוק בקוראן על מקדש העתיד לקום "בקצה". מוחמד התכוון לערב והם פירושוהו "לקצה הר הבית" והקימו את מסגד אל אקצה. משמע, בסיס אגדתי ואינטרס מדיני גרידא.

כנגד שני "יריבים" אלה ניצבת זכותו של עם ישראל על הארץ ועל ירושלים על בסיסים היסטוריים, לאומיים ודתיים ללא צורך במיתוסים ובאגדות. אין

גורם שיכחיש את עובדת היות ירושלים בירת ממלכת העם היהודי ומרכז דתי שלה לא בחלום ולא "בתחיית מתים" של בן אלהים. יהא כבודם של מיתוסים דתיים בעיני מאמינים אשר הוא, אין בהם מאותו כוח שמהווה ירושלים כשביל העם היהודי.

ואכן, הקשר הזה לירושלים הטריטוריאלית כעיר שעתידה להתחדש בה מלכות בית דוד, לא פסק.

כשלונם של נוסעי הצלב, אף שימש בעיני הרמב"ן, זה מחדש העלייה לארץ והיישוב בה, הוכחה שאין לגויים אחיזה בארץ ישראל. הנוצרים והמוסלמים המשיכו להקים כנסיות ומסגדים לרוב, ואלו ליהודים לא נותר אלא שריד המקדש, הכותל המערבי. אך בכותל הזה טמון היה כוח רב יותר מאשר בחומות סולימאן ובכיפות הזהב.

זמן מה אמנם רווחו בציונות רעיונות מסוג "ציונות רוחנית" "מרכז רוחני" או ציונות נוסח מרטין בובר. היו אלה זרמים שניסו להחליש את הצד הלאומי-ממלכתי של שיבת ציון, כביכול בשם "ירושלים של מעלה". אך הגויים, הנוצרים והערבים לא האמינו להם, ובצדק לא האמינו. גם אם הללו מוכנים היו (ויש המוכנים גם היום), לוותר על שלטון ממלכתי מלא על ירושלים.

מן השמים ומן הארץ סייעו לשחרורה של ירושלים. לא היה אבסורד היסטורי גדול יותר מאשר חלוקתה של ירושלים, כשזו ההיסטורית העתיקה, והר הבית בראש, אינם בידי ישראל. היה זה דבר בלתי מוסרי ואנטי-היסטורי מובהק. מדינת העם היהודי משתי גדות הקישון והירקון ובלי ירושלים, בלי חברון, בלי שכם, בלי הירדן, משמע בלי העיקר ההיסטורי. אם אין לנו זכות על ירושלים, עיר דוד, אין לנו זכות על תל-אביב. לכאורה פעלה רק כפייה: הערבים ואף חוסיין, מלך הבידואים "הטוב", הכריחו אותנו לכבוש את ירושלים. אך מה שהתחולל בעם עם שחרור העיר העתיקה, עם שחרור הכותל המערבי, גילה שאמנם נדרש כוח חיצוני דוחף, כשם שנדרשת אנטי-שמיות, כדי לדחוף יהודים לעליה. אך במעמקי הנפש, אף של אנשים רחוקים מדת ואמונה, לא פסקה לפעול זו ירושלים האמיתית. לפתע פתאום נודע ברבים, שהכותל המערבי, זה שהיה ידוע עד כה, הוא בעצם הרבה יותר צמוק, וכבר הוחל בחשיפתו. כן נתגלה שהיסודות האמונתיים, הלא-ראצינאליים כביכול, הם צמוקים יותר ממה שנראה לעין. ומי שסבר שאין חשיבות לערכים אלה "של מעלה", ומדינת ישראל היא לכל היותר ענין "לציונות של מטה" — בבחינת כורח לפתור בעיות; כורח סוציולוגי, כלכלי, בטחוני — נוכח לדעת בימים הגדולים ההם, שכשם שאין (לא לפי התפיסה היהודית המלאה ולא לפי האפשרות הפוליטית-היסטורית) ירושלים של מעלה, רוחנית, אמונתית, בלי ירושלים של מטה, בלי ציונות מדינית, טריטוריאלית,

בלי בסיס של ממש לאומה, כן טעה מי שחשב שדיינו במדינה פיסית, בעלת אפשרויות כלכליות, תעשייה ובטחון, ואין לנו צורך בעיר העתיקה, באבנים ישנות, בכותל דמעות. נוכחנו לדעת שבמעמקי העם לא פסקו הגעגועים לפאר העבר. ואין דרך חזרה ואין דרך לחצאין: הכל מוליד לאיחוד שני היסודות: ירושלים של מעלה וירושלים של מטה, והאיחוד מסתמל יותר מכל באחדותה של ירושלים.

לא אנחנו שאיחדנו את ירושלים. היא מאחדת אותנו. היא מאחדת את העם היהודי כולו, היא מאחדת את הגוף והרוח, את העבר עם העתיד. לא לאחד את "שלוש הדתות" באנו הנה. על כך לא חלמו לא נביאים ולא חז"ל. לכולם היה ברור שהגאולה פירושה קודם כל גאולת עם ישראל ואמונת ישראל. רק לאחר שנכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים, יוגשם חזון השלום. על כן גדלות המעשה שבימינו, גדלות איחודה של ירושלים. היא כלפי פנים, כלפינו, כלפי איחוד העם ואיחוד הדעות המסולפות, מכאן ומכאן, על מהות היהדות והציונות, שחרורה של ירושלים מורה על הכיוון הנכון והמלא של משמעות גאולתנו. ואם לגבי סדר הדברים — הרי חוזרת ומתאמתת אימרת ר' יוחנן: אין הקב"ה נכנס לירושלים של מעלה — משמע אין גדולה רוחנית — אלא אם כן ישראל נכנסים לירושלים של מטה — משמע גאולה ממלכתית ממשית. אם נצליח לקיים את השלטון על הארץ ועל ירושלים ונמלא אותם ממשות יהודית, באוכלוסיין, בכלכלה, בבטחון, אין ספק: גם הקב"ה ייכנס לירושלים של מעלה ונוכה גם להתחדשות רוחנית מלאה.